

XX. Yüzyılın İlk Yarısında Mısır'da Aile Vakfı Tartışmaları ve Kevserî'nin "Aile Vakfının Etrafında Eski Bir Tartışma" İsimli Makalesi

Öz: Vakıfla ilgili klasik dönemde yaşanan tartışmalar vakfın bağlayıcılığı üzerine; meşruyeti tartışma konusu yapılmamıştır. Ancak son yüzyıllarda vakfın meşruyeti de tartışma konusu haline getirilmiştir. Bu tartışmalardan ehli/zürri vakıflar olarak bilinen aile vakıfları da etkilenmiştir. Yaşanan süreçte bir kısım ulema aile vakıflarının ilga edilmesini desteklemiş, fetva ve makalelerle aile vakıflarının gayr-i meşru olduğunu iddia etmişlerdir. Bir kısım ulema da aile vakıflarının meşruyetini savunmuş, bu konudaki iddialara müstakil risalelerde, makalelerinde ya da kitaplarında cevap vermişlerdir. Bu çalışma tartışmanın yaşandığı ülkelerden biri olan Mısır'ı ele almış ve Mısır'da XX. yüzyılın ilk yarısında bu hususta tarafların iddialarını irdelemiştir. Konuyla ilgili makalelerden biri olan Muhammed Zahid el-Kevserî'nin "محادثة قديمة حول الوقف الأهلئ" adlı makalesi de "Aile Vakıfları Etrafında Eski Bir Tartışma" başlığıyla tercüme edilerek eklenmiş, son olarak da görüşlerin bir değerlendirmesi yapılmıştı.

Anahtar Kelimeler: Vakıflar, Aile Vakıfları, Mısır, Kevserî, XX. yüzyıl.

Hatice
AKYÜZOĞLU

Family Foundation (Family Waqf) Discussions in Egypt in The First Half of the 20th Century and Kawthari's Article Titled "An Old Discussion Around the Family Foundatio

Abstract: Discussions about the waqf in the classical period are about the bindingness of the waqf; Its legitimacy has not been discussed. However, in recent centuries, the legitimacy of the waqf has also been a matter of debate. Family foundations known as "ahli/zurri awqaf" were also affected by these discussions. In this process, some scholars supported the abolition of family foundations and claimed that family foundations were illegitimate, both with fatwas and articles. Some of the scholars also defended the legitimacy of family foundations and responded to the claims on this subject in their separate treatises, articles or books. This study deals with Egypt, one of the countries where the debate took place, and examined the claims of the parties on this issue in the first half of the XXth century in Egypt. One of the articles on the subject, Muhammed Zahid al-Kawthari's article "محادثة قديمة حول الوقف الأهلئ" was translated and added with the title of "An Old Discussion Around Family Foundations", and finally a critic of the views was made.

Keywords: Awqaf, Family Foundations, Egypt, Kawthari, 20th Centruy

* Doktora Öğrencisi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı. E-Posta: hatice.akyuzoglu@ogr.sakarya.edu.tr ORCID ID: <https://www.orcid.org/0000-0002-4007-3226>

Giriş

Vakıflar, Hz. Peygamber zamanından itibaren Müslüman toplumlarda önemli bir konuma sahiptir ve halkın ihtiyaç duyduğu barınma, eğitim, tedavi vb. gibi sosyal yardımlara ulaşmasında önemli rol oynamıştır. Ancak zamanla yaşanan siyasi ve ekonomik sorunların etkisiyle vakıflar tartışma konusu olmuştur. Özellikle sömürgecilik faaliyetlerinde bulunan Batlıların, Müslüman toplumlarda vakıfların meşruiyetinin tartışmaya açılmasında büyük etkisi vardır. Bu tartışmalardan etkilenen vakıflardan biri de aile vakıflarıdır.

Vakıflar, hassaten aile vakıfları Cezayir'den Hindistan'a pek çok Müslüman devlette tartışılmıştır. Biz bu çalışmamızda yaşanan tartışmaların Mısır ayağına değineceğiz. Tartışmaların başladığı tarih ve devam ettiği dönemler bir makalenin hacmini aşacak boyuttadır. Bu sebeple çalışmamızı XX. yüzyılın ilk yarısı ile sınırlandırdık. Makalesini tercüme ettiğimiz Muhammed Zahid el-Kevserî'nin bu dönemde aktif olması ve Mısır'da aile vakıfları ile ilgili önemli kararların bu dönemde alınması makalemizin sınırlarını belirlemede etkili olmuştur.

Vakıf önemli ve geniş bir konudur. Bu makalede vakıfla ilgili kuruluşu, şartları, unsurları vb. gibi bilgilere değinmedik ve mümkün oldukça aile vakıfları etrafında cereyan eden tartışmalar üzerinden konuyu incelemeye çalıştık. Konuyu "Vakfın Tanımı ve Aile Vakıfları", "Mısır'da Aile Vakıfları Hakkındaki Münakaşalar", "Aile Vakıflarının İlgasını Savunanların İddiaları" ve "Aile Vakıflarının İlgası Edilmesine Karşı Çıkanların Söz Konusu İddialara Cevapları" olmak üzere dört başlık altında ele aldık. Akabinde Zâhid el-Kevserî'nin "Aile Vakıfları Etrafında Eski Bir Tartışma" konulu makalesinin tercümesini verdik ve "Değerlendirme ve Sonuç" ile çalışmamızı tamamladık.

Vakfın Tanımı ve Aile Vakıfları

Vakıf, anlamı "durmak, hapsedmek" olan "و ق ف" kökünden gelir.¹ "Vakfedilen şey" anlamında mastar bir kelimedir. Çoğulu "evkâf"tır, vakıf ve mevkûf aynı anlama gelmektedir.² Vakfın terim anlamı üzerine farklı görüşler vardır; İmam-ı Azam'a göre vakıf: "Bir malın mülkiyetinin sahibinde kalmasıyla birlikte menfaati-

1 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1955), IV/618.

2 Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Lüga* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), II/349; Ebü'l-Abbas Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *el-Misbahü'l-Münir* (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1987), 256.

nin Allah yolunda ve fakirler için ya da vâkıfın istediği işler doğrultusunda sarf edilmesi, sadaka olarak verilmesidir".³ Ebû Yusuf, vakfedilen malı azad edilen köleye benzetir, İmam Muhammed ise vakfedilen malı sadaka olarak nitelendirir.⁴ Cumhuriyetin vakıf tarifi her iki imamın vakıf anlayışını yansıtacak niteliktedir: vakıf, bir malın, sahibinin mülkiyetinden çıkarak, mülkiyetinin Allah'a intikal etmesi ve bu malın menfaatinin de fakirlere veya vâkıfın istediği cihete tasadduk edilmesidir.⁵

Vakfın meşruiyeti için "Sevdiğiniz şeylerden sarfetmedikçe iyiliğe erişemezsiniz. Her ne sarfederseniz, şüphesiz Allah onu bilir."⁶ ayeti delil olarak gösterilir.⁷ Sünnetten deliller ise Hz. Peygamber'in sözünün⁸ yanı sıra yine Hz. Peygamber'in ve sahabenin uygulamalarıdır. Sahabe de vakfın cevazı hakkında görüş birliği içerisindedir; bu da icmâ delilidir.⁹ Sahabe vakıfları ile ilgili rivayetlerden Hz. Ömer'in ve Ebû Talha'nın vakfiyle ilgili rivayetler konumuz açısından ayrıca önemlidir. Hz. Ömer kendisine ait ve çok beğendiği bir arazi hakkında Hz. Peygamber'in görüşünü sormuş, o da isterse aslını vakfedip gelirini tasadduk etmesini söylemiştir. Hz. Ömer de bu tavsiye üzerine malını satılmamak, hibe edilmemek ve miras bırakılmamak üzere vakfetmiş gelirini de fakirlere, akrabalarına, Allah yoluna ve kölelere bağışlamıştır.¹⁰ Vakfının idaresini de kızı Hafsa'ya, Hafsa'nın vefatından

- 3 Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamid es-Sivâsi el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadir* (Mısır: Matbaatü Meymeniyeye, ts.), V/416.
- 4 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûki İslâmiyye ve Istilahâtı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), IV/336-337.
- 5 Ebû Ömer Cemâlüddin Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî İbn Abdilberr, *Kitâbü'l-Kâfi fi Fikhi Ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 536; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr fi Fikhi Mezhebi'l-İmami's-Şâfiî* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), VII/511; Ebû'n-Necâ Şerefüddin Mûsâ b. Ahmed b. Mûsâ Haccâvî, *Zâdü'l-Müstakni' fi İhtisâri'l-Mukni'* (Riyad, ts.), I/237.
- 6 Âl-i İmran 3/92
- 7 Vehbe Zuhaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühü* (Şam: Darü'l-Fikr, ts.), X/7603.
- 8 "İnsan öldükten sonra şu üç şey dışında ameli kesilir; sadaka-i câriye, kendisinden faydalanılan ilim ve salih evlad" Bu hadiste yer alan "sadaka-i câriye"nin vakfı kastettiği iddia edilir. (bknz. Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih* (Beyrut: Dâru lhyâit-Türâsî'l-Arabî, ts.), III/1255.)
- 9 Hz. Peygamber, Hz. Ömer'in naklettiğine göre, ganimetten kendisine düşen üç araziye vakfetmiştir. Bu arazilerden Beni Nadir arazisini zor zamanlarında harcanması için, Fedek arazisini yolda kalmışlar için vakfetmiştir. Hayber arazisini ise üçe bölmüş, ikisini Müslümanlara vakfetmiş, bir payını da ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için ayırmıştır. Ailesinin ihtiyaçlarından artan miktar muhacirlerin fakirlerine harcanacaktır. (bknz. Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Davud Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), IV/587; Burhanüddin İbrâhim b. Mûsâ Tarâblusî, *Kitâbü'l-İsâf fi Ahkâmî'l-Evkâf* (Mısır: Matbaatü Hindiyeye, 1902), 9.)
- 10 Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), VI/262.

sonra da ailesinden seçilecek bir kimseye bırakmıştır.¹¹ Ebû Talha da “*Sevdiğiniz şeylerden sarfetmedikçe iyiliğe erişemezsiniz*” ayeti nazil olunca arazisini vakfetmek istemiş, Hz. Peygamber de akrabalarına, Hasan b. Sabit'e ve Ubey b. Ka'b'a vakfetmesini söylemiştir.¹²

Aile vakıfları ehli vakıflar olarak da bilinir. Aile vakıfları, vakıftan yararlanan kimselerin vâkıfın kendisinden ve/veya zengin ya da fakir hısımlarından ya da bir başkası ve onun zürriyetinden meydana geldiği vakıflardır. Fakirlerin bu vakıflardan yararlanması vâkıfın şartına bağlıdır; vâkıfın hısımları ile aynı zamanda yararlanabileceği gibi (yarı aile vakıfları) vâkıfın hısımlarının kalmaması durumunda da yararlanabilir (tam aile vakıfları).¹³ Mesela bir kimse yaşadığı müddetçe belirli bir arazisini kendisine, vefatından sonra evladına, evladının vefatından sonra da bir mescide ya da bir topluluğa vakfetse, bu vakıf ehli vakıf olarak isimlendirilir.¹⁴

Vakıflar, vakıftan yararlananlar bakımından “hayrî vakıf”¹⁵ ve “zürri/ehli vakıf” olarak ikiye ayrılır. Ancak bu taksimatın kökeninin eskiye dayanmadığı, aile vakıflarının sonradan ortaya çıkmış bir istilah olduğu iddia edilir.¹⁶ Aile vakıflarının meşruiyetini savunan ancak aile vakfı kavramının sonradan ortaya çıkmış olduğunu iddia eden âlimler, fakirlerin bir şekilde vakıftan yararlanması sebebiyle esasında her vakfın “hayrî vakıf” olduğunu, bu ayrımın sonradan ortaya çıktığını söylerler.¹⁷ Aile vakıflarının ilga edilmesini isteyenler ise aile vakıflarını bid'at olarak

11 Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, IV/505.

12 Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Sünenü Nesâî* (Beyrut: Müessesetü'l-Risâle, 2001), VI/140.

13 Aile vakfında fakirlerin zikredilmemesi, yani vakfın ebedi olmayan bir cihete tahsis edilmesi durumunda vakfın geçerli olup olmayacağı hususunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. İmam Azam ve İmam Muhammed'e göre böyle bir vakıf caiz değilken, İmam Ebû Yusuf caiz görür. Fakirler zikredilmese de vakıf ailenin sona ermesi durumunda fakirlere tahsis edilir. (bknz. Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l-Fıkhi'l-Hanefî* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 127; Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî, *Menhecü'l-Yakîn fi Beyâni enne'l-Vakfe'l-Ehli mine'd-Dîn* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351), 28; Abdülcelîl Abdurrahmân Aşûb, *Kitabü'l-Vakf* (Mısır: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2000), 9; Münir Yaşar Kaya, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 50-52.

14 Muhammed Mustafa Şelebî, *Ahkâmu'l-Vasâyâ ve'l-Evkâf* (Beyrut: ed-Dârü'l-Câmiyye, 1982), 319.

15 Hayrî vakıf, vakfın kuruluş aşamasında hayır cihetlerinden birine yönelik kurulmasıdır. Belli bir müddet sonra belirli kişi/kişilerin vakıftan yararlanması şart koşulsun da vakfın hayrî niteliği değişmez. (bknz. Şelebî, *Ahkâmu'l-Vasâyâ ve'l-Evkâf*, 318.)

16 Muhammed Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlânî'l-Vakf ale'z-Zürriyye* (Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1344), 3; Şelebî, *Ahkâmu'l-Vasâyâ ve'l-Evkâf*, 319; el-Adevî, *Menhecü'l-Yakîn fi Beyâni enne'l-Vakfe'l-Ehli mine'd-Dîn*, 28.

17 el-Adevî, *Menhecü'l-Yakîn fi Beyâni enne'l-Vakfe'l-Ehli mine'd-Dîn*, 28.

nitelerler.¹⁸ Vakfın meşruiyeti için yukarıda zikrettiğimiz sahabe uygulamalarına baktığımızda -Hz. Ömer'in ve Ebû Talha'nın vakıfları- vakıftan yararlanacaklar arasında akrabaların da yer alması, temelde aile vakıfları ile hayrî vakıflar arasında da bir ayırımın olmadığı iddiasını güçlendirmekte, aile vakıfları ile hayrî vakıfların aslında aynı vakıflar olduğu iddiasını da desteklemektedir.

Vakıflar etrafında yapılan tartışmalar XIX. yüzyılda İslam topraklarının Batılılar tarafından işgal edilmesi ile dikkate değer bir hal almıştır. Aile vakıflarını kendi amaçları için engel gören Fransızlar Kuzey Afrika'da, İngilizler de Hindistan'da aile vakıflarının yasallığını sorgulayan tartışmaları alevlendirmişlerdir.¹⁹ Batılıların vakıfları iktisadi kalkınmaya engel olarak gösterme gayretleri neticesinde de vakıflar ve aile vakıfları İslam ülkelerinde yaşanan mali sorunların müsebbibi olarak görülmüş ve haklarında yasal düzenleme çalışmaları yapılmıştır.²⁰ Aile vakıfları hakkında yasal düzenleme çalışmaları yapan ülkeler arasından Mısır bizim çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.²¹

Mısır'da Aile Vakıfları Hakkındaki Münakaşalar

Mısır'da aile vakıflarının kaldırılması yönündeki tartışmalar zaman zaman yaşanmıştır ancak bu konuda ilk ciddi çalışmaların Kavalalı Mehmed Ali Paşa (v.1849) zamanında başladığını söylemek mümkündür. Mehmed Ali Paşa her ne kadar aile vakıfları da dâhil olmak üzere bütün vakıfları ilga etmek istese de zamanla bu isteğinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.²² Ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Mısır'da "aile vakfı" tartışmaları yeniden başlamış, bir kısım ulema aile vakıflarının meşru olmadığını iddia ederken, diğer bir kısmı da aile

18 Bahît, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 3.

19 Murat Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar* (Konya: KTO Karatay Üniversitesi, 2017), 34."publisher": "KTO Karatay Üniversitesi", "publisher-place": "Konya", "title": "İslam Dünyasında Vakıflar", "author": [{"family": "Çizakça", "given": "Murat"}], "issued": {"date-parts": [{"2017"}]}, "locator": [{"34}], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}

20 Muhammed Ebû Zehra, *Muhâdarât fi'l-Vakf* (Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1971), 192; Bahaeddin Yediylidiz, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2012), XLIII/479.

21 Mısır'ın yanı sıra Suriye'de de aile vakıflarının hukuki durumu tartışılmış, bunun neticesinde Suriye'de 1949 yılında, Mısır'da ise 1952 yılında aile vakıfları ilga edilmiştir. (bknz. Ebû Zehra, *Muhâdarât fi'l-Vakf*, 36; Zuhaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve Edilletühü*, X/7607.)

22 Mısır'da zaman zaman çıkan tartışmalara onbeşinci yüzyılda yaşamış ve aynı zamanda kadılık da yapmış olan Belkîni'nin aile vakıflarının ilga edilmesi için verdiği fetva bir örnek olabilir. (bknz. Fedvi Erşid Ali el-Alâvî, *el-Vakfu'z-Zürri ve Tatbikâtuhi el-Muâsıra* (Amman: Câmîatü'l-Ülümi'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, 2011), 73); Ebû Zehra, *Muhâdarât fi'l-Vakf*, 25.

vakıflarının meşruiyetini savunmuştur. Bu tartışmaların yaşanmasında ve vakıflar hakkında reform çalışmalarının yapılmasında o dönemde Türkiye’de yaşanan gelişmelerin de etkili olduğu iddialar arasındadır.²³

Aile vakıflarının meşruiyetini kabul etmeyenlerin başında vermiş olduğu fetva ile Mısır’ı da etkilemiş olan Trablusşam âlimlerinden Seyyid Muhammed Rahîm et-Trablusî gelir.²⁴ Bunlar arasında Şeyh Ramiz el-Melik (v. 1984) ve Muhammed Ebû Zehra’yı (v. 1974) da saymak mümkündür. Aile vakıflarının meşruiyetini savunan âlimlerin başında ise dönemin Mısır Başmüftüsü Şeyh Muhammed Bahît (v. 1935) gelmektedir. Makalesinin tercümesini burada paylaşacağımız Muhammed Zâhid el-Kevserî (v. 1952) de aile vakıflarının ilga edilmemesi taraftarıdır. Bunun yanı sıra Şeyh Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî (v. 1936), Mustafa Ahmed ez-Zerkâ (v. 1999) ve Muhammed Mustafa Şelebî (v. 1997) de aile vakıflarının ilgasına karşı olan âlimlerdendir.²⁵

Aile Vakıflarının İlgasını Savunanların İddiaları

Aile vakıflarının ilgasını isteyenlerin temel gerekçeleri, vakıflar sebebiyle yaşanan ekonomik sorunlardır. Nitekim Ebû Zehra 1926 yılında vakıfların ıslahı için yapılan bir oturumda, “aile vakıflarının borçlarının milyonlarca cüneyhe ulaştığının anlaşıldığını” nakleder.²⁶ Ancak ekonomik gerekçelerle vakıfların ilgasını istemek şeriatın vermiş olduğu bir hakkın iptalini istemek anlamına gelir. Bu durumda vakıfların şer’an verilmiş bir hak olup olmadığını tartışmaya açmak daha etkili olacaktır. Bu sebeple aile vakıflarının ilgasını isteyenler öncelikle bu tür bir vakıf çeşidinin meşruiyetini sorgulamışlardır. Aile vakıflarının ilga edilmesi yönünde fetva veren Seyyid Muhammed Rahîm, aile vakıfları ile ilgili Kur’an’da, sünnette, icmâda ya da kıyasta herhangi bir delil olmadığını iddia eder.²⁷ Bu iddia Kavalalı Mehmed Ali Paşa zamanında aile vakıfları da dâhil olmak üzere bütün vakıfların ilga edilmesini isteyenler tarafından da dile getirilmiştir. Ancak onlar sadece aile

23 Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, 131.

24 Seyyid Muhammed Rahîm’in bu fetvasına Mustafa Ahmed ez-Zerkâ bir reddiye yazar; “eş-Şemsü’l-Celiyye li’r-Reddi alâ men Eftâ Bibutlâni Evkâfi’z-Zürriyye”. ez-Zerkâ’nın bu makalesinden sonra bir grup âlim de bu makalede yazılanların altına imza attıklarını ilan eden bir bildiri yayınladılar. Dokuz kişiden oluşan bu alim grubunda sadece fıkıhla iştigal edenler yoktur, tefsir, hadis ve kelamla iştigal edenler de vardır. (Bkz. el-Alâvîn, *el-Vakfu’z-Zürri ve Tatbikâtuhu el-Muâsıra*, 71.)

25 Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikîyye, ts.), 196; el-Alâvîn, *el-Vakfu’z-Zürri ve Tatbikâtuhu el-Muâsıra*, 71-72.

26 Ebû Zehra, *Muhâdarât fi’l-Vakf*, 28.

27 Bahît, *el-Mürhefâtü’l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlâni’l-Vakf ale’z-Zürriyye*, 2.

vakıflarının değil, genel olarak vakıf müessesesinin şer'î bir dayanağının olmadığını iddia etmişlerdir.²⁸ Aile vakıflarının kıyasen gayr-i sahih bir uygulama olduğu da Seyyid Muhammed Rahîm'in iddiaları arasındadır. Çünkü vakıf vasiyetten beslenen bir uygulamadır ve varise vasiyet sahih değildir: varise vasiyetin sahih olmaması vakfın sıhhatine de engel oluşturur.²⁹

Fransız oryantalistler, aile vakıflarının kadına mirastan pay veren İslam hukukuna Arapların gösterdiği bir tepki olduğunu iddia ederler. Bu sayede kadınlar mirastan mahrum bırakılabilecektir.³⁰ Batılıların bu iddiası İslam dünyasında da karşılık bulur ve aile vakıflarının ilga edilmesini isteyenler aile vakıfları kanalıyla mirastan mirastan alacakları paya müdahale edildiğini ve vârisin mirasını kendi istediği kişilere tahsis ettiğini, bazılarını ise mirastan men ettiğini iddia ederler.³¹

Aile vakıflarının sonradan ortaya çıktığı iddiası da bu vakıfların ilga edilmesi için delil olarak kullanılır. Hz. Peygamber'den rivayet edilen "*işlerin en şerlisi sonradan ortaya çıkandır*"³² ve "*sonradan ortaya çıkan işlerden sakınınız*"³³ hadisleri delil olarak öne sürülür ve sonradan ortaya çıkan aile vakıflarının da bid'at olduğu iddia edilir. Aile vakıfları kavramının sonradan ortaya çıkmasını temelde vakıfların "hayrî vakıflar" olmasıyla izah edenlere karşın aile vakıflarına muhalif olanlar aile vakıflarında hayrî bir yön görmezler. Çünkü aile vakıflarında vakfedilen mallar hayır için değil çocukların geçinmeleri için bırakılmıştır.³⁴

Aile vakıflarının klasik Hanefî metinlerinde yer almaması da muhaliflerin bir başka iddiasıdır. Eğer aile vakıfları caiz olsaydı, Serahsî (v. 483 h.) gibi âlimlerin bunu eserlerinde konu edinmeleri gerekirdi.³⁵ Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eserine baktığımızda "vakfu'l-ehlî/vakfu'z-zürri" diye bir kavramla karşılaşmasak da, vakfedilen malın gelirin nesli devam ettiği sürece vâkîfın çocuğuna, çocuğunun çocuğuna harcanmasının şart koşulması bir sorun olarak görülmez.³⁶ Bu durumda her

28 Muhammed Bahî Bahî, *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh* (Kuveyt: el-Vai'l-İslâmî, ts.), 22.

29 Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlânî'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 2.

30 Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, 33.

31 Ebû Zehra, *Muhâdarât fî'l-Vakf*, 192; Hüseyin Naci, "Vakfa Dair Bir Tedkîk", *Dârü'l-Fünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası* 2/12 (Rebiulevvel h 1431), 99.

32 Müslim b. Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, II/592.

33 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Dâru lhyâ-i Kütübî'l-Arabiyye-Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), I/18.

34 Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlânî'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 3.

35 Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlânî'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 3.

36 Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsût* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), XII/40.

ne kadar bir kavram olarak aile vakıfları bulunmasa da hayrî vakıfların bünyesinde var olduğunu söylemek mümkündür.

Muhaliflerin bir diğer iddiası da aile vakıflarının İmam-ı Azam'a ve İmam Muhammed'e göre geçerli bir uygulama olmamasıdır. İmam-ı Azam'a göre vasiyet bağlayıcıdır ancak bir kimse evladına tasaddukta bulunmak istiyorsa ve bunu vasiyet kanalıyla yapmışsa, varise vasiyet caiz olmadığı için vakıf geçerli değildir. Vasiyet kanalıyla değil de doğrudan vakfedilmişse de, bu durumda vakıf İmam-ı Azam'a göre satılabilir, hibe edilebilir ya da mirasa konu olabilir. İmam Muhammed'e göre de vakfın bağlayıcılık kazanması için vakfın vâkıfın elinden çıkıp vakıftan sorumlu kişiye teslim edilmesi gerekir ancak son dönemde yapılan vakıflarda bu uygulamadan bahsedilmesi mümkün değildir. Son dönemde teslim almak işi semboliktir, sadece lafızla yapılmaktadır.³⁷

Aile vakıflarına karşı olanlar, aile vakıflarının yarattığı toplumsal sorunları da ilga edilmesi için gerekçe olarak öne sürerler. Onlara göre, velev ki bütün iddialarında haksız olsalar bile aile vakıflarında yaşanan düşmanlık, akrabalığın kesilmesi ve vakıf nâzırlarının vakıf gelirlerinden haddinden fazla istifade etmesi aile vakfının butlanı için yeterlidir.³⁸ Esasında bu sorunlar için temel sorunlar dememiz mümkündür. Sonuçta aile vakıflarının idaresinde ekonomik sorunlar yaşamamış olsaydı, diğer iddialar vakfın meşruiyeti ile ilgili teoride yaşanan tartışmalar olarak görülecekti ve muhtemelen pratikte yansımaları da bu kadar derin olmayacaktı.

Aile vakıflarının aleyhinde yirminci yüzyılın ilk yarısında ortaya atılan bu iddialar bir önceki yüzyılda Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı vakıfları tamamen ilga etmeye sevk eden iddialarla aşağı yukarı aynıdır. Bu tartışmaların XIX. yüzyılda yoğunlaşması ve vakıflar üzerinde bazı hukuki düzenlemeler yapılmasının temelinde de vakıfların yönetiminde yaşanan sıkıntılar ve vakıf yönetiminde yaşanan yolsuzluklar yer almaktadır. Ancak bununla birlikte dini çevrelerin gelir kaynaklarının kontrol edilmek istenmesi ve bu sayede ulemanın etkisinin kırılması ve vakıflar sebebiyle toprak satın almada zorluk yaşayan Batılıların memnun edilmesi de gerekçeler arasındadır.³⁹ Zira vakıfların mülkiyetinin Allah'a intikal etmesi, bağlayıcı olduğunda artık satış, hibe, miras gibi mülkiyet intikal ettiren hukuki muamelelere konu olamaması İslam beldelerinde toprak satın almak isteyen Batılıla-

37 Bahit, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 5; Şelebî, *Ahkâmu'l-Vasâyâ ve'l-Evkâf*, 303.

38 Bahit, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 7.

39 el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 195; Nazif Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Başlatılan ve Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Bir Uygulama", *Diyanet İlmî Dergi* XXVIII/4 (Aralık 1992), 30.

rın önünde en büyük engeldir. Mısır'da aile vakıflarının ilga edilmesinin akabinde vakıflara ait arazilerin açık artırma yoluyla satılması da vakıfların mülk edinmek isteyen Batılılar için artık bir engel olmadığını göstergesidir.⁴⁰

Aile Vakıflarının İlga Edilmesine Karşı Çıkanların Söz Konusu İddialara Cevapları

Aile vakıflarının meşruiyetini savunanlar bu vakıfların Kitap, sünnet ve icmâ ile sahih olduğunu iddia ederler. Vakıfların meşruiyeti için delil olarak gösterilen Âl-i İmran 3/92. ayet aynı zamanda aile vakıflarının meşruiyeti için de delil olarak gösterilir. Sünnetten delil ise sahabenin vakıflarıdır; Hz. Ömer de Ebû Talha da vakıflarında vakfın gelirlerinden istifade edecekler arasında akrabalarını saymışlardır.⁴¹ Vakıfların meşruiyeti konusunda bir ihtilaf yoktur, ihtilaf vakıfların bağlayıcılığı üzerinedir. Dolayısıyla vakıfların meşruiyeti icmâ ile de sabittir.⁴²

Vakfın miras hukukuna zarar verdiği ve vârisleri mirastan mahrum ettiği iddiasında iki durum söz konusudur: Şayet vâkıf malını henüz hayatta iken vakfetmişse -ki bir kimsenin malı üzerinde tasarruf yetkisi vardır- malını dilediğine satabilir, kiralayabilir ya da hibe edebilir; dolayısıyla malını vakfedebilir de. Bu, kişinin en doğal hakkıdır ve burada varislerin haklarından söz edilemez. Eğer vâkıf, vakfı bir vasiyet şeklinde yapmışsa, burada da vasiyetin mirasın üçte biri üzerinde geçerli olması kuralı söz konusudur. Vâkıfın vakfı, mirasının üçte biri üzerinde geçerlidir. Burada sorun miras bırakılan vakıftan yararlanan kimselerin aynı zamanda vâris olması durumudur. Zira vârise vasiyet caiz değildir. Şeyh Bahît bunun Hz. Peygamber'in izni ile caiz hale geldiğini iddia eder.⁴³ Ancak aile vakıflarının caiz olduğunu savunsalar da, vârise yapılan vakfın vasiyet niteliğinde olması durumunda geçersiz olacağını iddia edenler de vardır.⁴⁴

40 Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, 131.

41 Bahît, *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh*, 24.

42 Burada Ebû Hanîfe'nin görüşü farklıdır. Ebû Hanîfe vakfı "aynın (malın) mülkiyetinin vakfedende bırakılıp menfaatinin tasadduk edilmesi" şeklinde tanımlamıştır, bu âriyet (ödünç verme akdi) gibidir ve bağlayıcı değildir. Ancak İmam Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e göre bağlayıcıdır, vakfedilen malın mülkiyeti Allah'a intikal etmiştir ve satılamaz, hibe edilemez ya da bu mülkte başka bir tasarrufta bulunulamaz. İmam Mâlik'e, İmam Şâfi'ye ve Ahmed b. Hanbel'e göre ise vakıfta vakfedilen malın mülkiyeti vakfeden kişide kalır bununla birlikte vakfın satılması, hibe edilmesi ya da mirasa konu olması söz konusu değildir. (bknz. Bahît, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 9.)

43 Bahît, *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh*, 66-68.

44 Bahît, *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh*, 29.

Aile vakıflarına muhalif olan Muhammed Ebû Zehra ise sahabeye Hz. Peygamberin böyle bir izin vermesini sahabenin vârisinden mal kaçırmak gibi kötü bir işe meyletmeyeceğini bilmesine bağlar.⁴⁵ Ancak aile vakıfları gibi toplumun bütün kesimini ilgilendiren önemli bir müessesede Hz. Peygamber'in sahabeye özel bir uygulamada bulunması, bulundu ise bile bunun özel olduğunu zikretmemesi kabul edilebilir bir durum değildir. Bununla birlikte sahabenin aile vakıflarının böyle bir özel izinle olduğunu iddia etmek aynı zamanda aile vakıflarının meşruiyetini de kabul etmek anlamına gelir. Söz konusu iddia bazı vârislerden mal kaçırmak ise böyle bir amaç için tek yolun vakıf olmadığı aşikârdır ve başka şekillerde de bazı vârislerin daha fazla mala sahip olması mümkündür.⁴⁶

Aile vakıflarının sonradan ortaya çıktığı ve bid'at olduğu iddiasına da karşı çıkmıştır. Âlimlerin genel görüşü aile vakıflarının temelde hayrî vakıflar olduğudur. İsimlendirme sonradan olsa da, bu ayırım hayrî vakıflarla aile vakıflarının farklı olduğu anlamına gelmez, aile vakıflarını da sonradan ortaya çıkmış bir bid'at haline getirmez. Şeyh Muhammed Bahît, aile vakıflarının bid'at olduğu hususunda zikredilen hadislerin konu ile alakasının olmadığını söyler. Kevserî de aile vakfının terim olarak kullanılmasına ilk defa Memlûkler döneminde rastlanıldığını ancak sanki iki farklı vakıf türü gibi algılanmasının yeni bir durum olduğunu söyler.⁴⁷

Aile vakıflarının İmam-ı Azam ve İmam Muhammed'in görüşlerine göre caiz olmadığı iddiasına cevap olarak fetvaya esas olan görüşün İmam Ebû Yusuf'un görüşü olduğu söylenir. Bu durumda ortada bir sorun kalmaz. Kaldı ki İmam-ı Azam için bile hâkimin onay vermesi ile vakıf bağlayıcılık kazanır; artık satılamaz, hibe edilemez ve miras bırakılamaz.⁴⁸ Kevserî, İmam Azam'ın görüşü ile fetva veren Kâdî İsmail Elyesa'ın Leys b. Sa'd tarafından şikâyet edilip görevden aldırılmasını da fetvaya esas olan görüşün Ebû Yusuf'un görüşü olmasına delil gösterir.⁴⁹ İmam Muhammed'in vakıfta teslimi şart koşması ancak bunun o dönemde aynen yerine getirilmemesini de bir sorun olarak görmezler; mülkiyetin mütevelliyeye teslimi ile teslim gerçekleşmiştir.⁵⁰

45 Ebû Zehra, *Muhâdarât fi'l-Vakf*, 45.

46 Bahît, *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh*, 66-68.

47 Bahît, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 19; el-Adevî, *Menhecü'l-Yakîn fi Beyâni enne'l-Vakfe'l-Ehli mine'd-Dîn*, 28; el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 193.

48 Bahît, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 24.

49 el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 193.

50 Bahît, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fi Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 26.

Aile vakıflarının yaşadığı mali sıkıntılar ve yönetiminde yaşanan yolsuzluklar aile vakfını müdafaa eden çevrelerin de inkâr edemediği bir gerçektir. Kevserî bunun müsebbibi olarak mali yönden vakfı yönetmeyi beceremeyen yöneticileri sorumlu tutar. Bunun yanı sıra vakıf malının rehin olarak bırakılmasını mümkün kılan kanunu da eleştirir ve vakıf malları üzerinde böyle bir tasarrufa izin verilmesinin vakıfların borçlarını artırdığını iddia eder. Kevserî, aile vakıflarının ilga edilmesi halinde vakfın gelirini yönetmekten aciz olan kimselere vakıf mallarının ayınının (vakfedilen malın aslı) teslim edilmesinin utanılası ve komik bir uygulama olacağını söyler.⁵¹ Mahlûf el-Adevî de şer'an verilen bir iznin kulların yanlış fiilleri ile iptal edilemeyeceğini yemek-içmek üzerinden bir örnek ile izah eder: Allah yemeyi ve içmeyi dünyevi menfaatimiz için helal kılmıştır. Kullardan bazıları men edilen ya da kerih görülen bir şeyi yiyip içtiğinde yiyip içmenin mubahlığına bir zeval gelmez, hükmün aslı değişmez.⁵² Ayrıca aynı sorunların hayrî vakıflarda da ortaya çıkması mümkündür, sorun sadece aile vakıflarına has değildir.⁵³

Batılıların vakıf mallarının vakfedendenlerin mülkiyetine geri dönmesi ve vakıfların ilga edilmesi konusundaki çalışmalarına Kevserî oldukça şüpheci yaklaşır ve bu çalışmaların altında bir art niyet aranması gerektiğini düşünür. Kevserî'ye göre vakıflar, Batılıların istedikleri yerde mülkiyet edinmelerine ve istedikleri binayı inşa etmelerine büyük bir engeldir.⁵⁴

Bütün bu tartışmalar arasında aile vakıflarına muhaliflerin gözden kaçırdığı bir husus vardır: Bu, vakıfların toplumsal dayanışmada, yardımlaşmada ve sosyal yardımlaşmada üstlendiği önemli roldür. İslam coğrafyasına baktığımızda XIX. yüzyılda İstanbul'un neredeyse yarısı vakıftır.⁵⁵ Vakıfların bu kadar çok olduğu dönemde devletin sorumluluğunda olan pek çok hizmet vakıflar kanalıyla veriliyordu; yollar, köprüler, sulama işleri gibi bayındır işleri, hastaneler ve fakirlere yardım gibi sosyal yardımlaşma faaliyetleri, medreseler ve kütüphaneler, medreselerdeki öğrencilerin ve müderrislerin maişetini temin gibi kültür işleri, doğrudan doğruya vakıflarla idare edilmekteydi.⁵⁶ Kevserî pek çok İslam belde-

51 el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 194.

52 Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 13.

53 Bahî, *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Butlâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*, 53.

54 el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 195.

55 Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıfların Üzerindeki Etkileri", *Journal of Islamic Research* 1/8 (K 1995), 26.

56 Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti", *Vakıflar Dergisi* 1 (1938), 2.

sinde vakıfları "İslam'ın bütçesi" olarak niteler. Vakıfların ilga edilmesi ile camilerin, medreselerin, hastanelerin ve vakıf kanalıyla verilen pek çok hizmetin kısa sürede zarar göreceğini söyler. Vakıflar zenginlerin mallarının hayır işlerine yönlendirilebilmesi için büyük bir fırsattır. Çünkü vakıflar haricinde zenginlerin hayır yapmak gibi bir alışkanlıkları yoktur.⁵⁷ Aile vakıflarında vakıftan yararlanacaklar arasında başlangıçta fakirler zikredilmese bile nihayetinde bir şekilde vakfın fakirlere kalma ihtimali vardır. Dolayısıyla aile vakıflarının ilga edilmesi aynı zamanda müstakbelde elde edilecek menfaatin engellenmesi anlamına da gelecektir.

Kevserî aile vakıfları konusunda üç makale yazmıştı.⁵⁸ Üç makaleden meseleyi daha detaylı bir şekilde ele aldığı "Aile Vakıfları Etrafında Eski Bir Tartışma" başlıklı makalesinin tercümesini burada sunuyoruz;

Aile Vakıfları Etrafında Eski Bir Tartışma⁵⁹

Yaklaşık on sene önce aile vakıflarının kaldırılması fikri çerçevesinde tartışmalar şiddetlenmişti. Allame Şeyh Muhammed Bahît Abbasi Revâkî'nda bu konu hakkında bir konferans vereceğini ilan ettiğinde, bu sunum için kararlaştırılan tarihten bir iki gün önce beni, o vakit ömrünün kırklı yaşlarını geçmemiş, çevresi tarafından hitabı kuvvetli, kalemi akıcı olarak bilinen, çalışma hırslı ve orijinal görüşleri olan Ezherli bir âlim ziyaret etti. Bu kimse ara sıra nazik ziyaretleri ile beni onurlandıran (onlara bu nezaketlerinden dolayı teşekkür ederim) âlimlerdendi. Ancak bu sefer onu dikkatsiz ve efkârlı gördüm. Ona "Neyiniz var? Sizi her zamanki halinizden farklı görüyorum" dedim.

Şöyle diyerek şikâyet etmeye başladı: "Şu âlimlerin ileri gelenlerinin katılımını görüyor musunuz? İşte Şeyh Bahît, söz konusu vakfın ilga edilmesi açık bir maslahat içeriyorken, o, aile vakıflarının ilgasına karşı çıkan bir konferansa katılıyor. Konunun uzmanları gazetelerde bu konuyu izah ettiler, aile vakıflarının hak sahiplerini nasıl felakete sürüklediği ortada, ülkeye de zarar vermektedirler. Ebû Hanife'nin vakıf hususundaki görüşünden sonra, aile vakıflarını şeriata dayandırarak savunmak da gereksizdir. Şeyhin konferansına gideceğim, insanların içerisinde konu-

57 el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 195.

58 Diğer makaleleri şunlardır; "خطورة المساس بالأوقاف الإسلامية" (İslâmî Vakıflara Saygısızlığın Tehlikesi) ve "كلمة اخرى في الوقف" (Vakıf Konusunda Başka Bir Yara) (Bkz. el-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, 197-203.)

59 Muhammed Zâhid el-Kevserî, "محادثة قديمة حول الوقف للأهلي", *Makâlâtü'l-Kevserî* (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.), 190-197.

masını böleceğim, konuşmasını kelime kelime takip edeceğim, üstelik bunu yaparsam suç bende olmaz."

Dikkatlice düşündüm ve kendi kendime dedim: Maslahat ile kastettiğinin fukaha tarafından bilinen ve hakkında nas olmayan hususlarda geçerli olan maslahat-ı mürsele olması imkânsız. Onun kastettiği Necmeddîn et-Tûfî'nin maslahat anlayışıdır ki bu maslahat anlayışı da meşhur bir hatadır. Bu konu teferruatlı ve uzundur; bu konuya girmedim ve ona sadece vakıf meselesini anlattım. Dedim ki: "Aldırma ey üstad, seni yargılamıyorum ama her yönüyle meseleyi incelemekten karar vermekle fevri hareket ediyorsun. Beni dinlersen sana bu konuda bildiklerimi anlatacağım, sanırım söylediklerim senin sınırlarını sakinleştirecek ve konunun yönünü değiştirecektir. Bu, seni tâbi olunan mezhep imamlarının tedvin edilmiş meselelerini mahir bir şekilde derlemesi ile ve ayrıca delillere aşinalığı ve kuvvetli belagati ile bilinen büyük bir şeyhin önünde sorumsuz davranış göstermekten de korur." Aramızda yöntem ve anlayış hususunda ihtilaf olduğu zamanlar konuşmamı dinlerken lafımı kesmek bu ziyaretçimin âdetiydi. Dedi ki:

"Ne biliyorsan söyle, sözünü dinlemeye hazırım. Seni dinledikten sonra görüşünü reddetmek ya da kabul etmek hakkına sahibim."

Bir âlimin farklı gerekçelerle aile vakıflarının ilgasının gerekli olduğunu iddia etmesi sorun teşkil etmez, ancak şer'î yönden meseleye bakıldığında, buyurunuz sıhah ve sünenlerde, ilim sahibi bir Müslümanın inkâr edemeyeceği şekilde, vakfın mendub olduğuna işaret eden pek çok sarîh hadis bulunur. Ebû Hanîfe de meselenin hükmünde bir çaba sarf etmeksizin Kâdı Şureyh'in görüşüne tâbi olmuştur. Eğer ona (vakıfla alakalı) bu hadisler ulaşmış olsaydı tâbi olmazdı. Bunu, onun hayatta iken ve öldükten sonra da en sadık öğrencisi olan Ebû Yusuf da tasdik etmiştir. İbn Ebî Avvâm el-Hâfız, Ebû Yusuf'un bu tasdikini, Ebû Yusuf'a ulaşan bir senetle nakletmiştir. Ebû Hanîfe'nin halini böyle bir öğrencisinden başka kim bilebilir? Ebû Hanîfe'nin yaptığı gibi, bir meseleyi incelemekten kendisinden önce gelen ilim ehli bir müctehide tâbi olan müctehidler çoktur. Ebû Hanîfe'nin de ictihad etmeksizin Kadı Şureyh'in ve Nehaî'nin görüşlerine tâbi olduğu pek çok mesele vardır. Ancak söz konusu görüşün hilafına delil ortaya çıkıp (yani vakıfla alakalı hadislere ulaşılp) hakikat netleştikten sonra, tâbi olunan görüşün hatalı olduğu sabah gibi aşikâr oldukta sonra, delil olmaksızın tâbi olunan görüşte ısrar etmek doğru değildir. Mezhep imamlarının hepsinde, hakkında nas bulunmayan hususlarda bu gibi (hata ihtimali olan) ictihadların örnekleri vardır; seferde mestin süresinin terk edilmesi, satış esnasında hayvanın eğerinin sahibinde kalması, kesim esnasında kasti olarak besmeleyi terk etme rivayeti ya da

Şâfiî'nin zina yapan kişinin zina yaptığı kadının kızıyla nikâhı hakkındaki görüşü gibi. Bunun ötesinde bir açıklama yoktur. Nihayetinde bu gibi örnekler müctehitlerin zengin ve hassas istinbatlarında oldukça azdır. Bununla birlikte mezhep âlimleri tashih gerektiren bu gibi görüşleri tashih ederek düzeltmişlerdir. Bunun gibi, Ebû Hanife de hâkimin karar vermesi ile vakfın bağlayıcılık ve ebedilik kazanacağı görüşüne sahiptir. Çünkü hâkimin karar vermesi mevcut ihtilafı ortadan kaldıracak güce sahiptir. Bu şekilde bağlayıcılık kazanan bir vakfın şer'an ortadan kaldırılmasının hiçbir yolu yoktur ve mezhep imamları bu hususta ittifak halindedir. Akıllı bir kimse sıhhatli günlerinde malında tasarruftan men edilemez, Müslümanların hukukunda vâkıfın meşru' şartlarını ihlal de yoktur.

Benim sözümü bu noktada şöyle diyerek kesti: Bu konuştukların hayrî vakıflarla ilgili, bizim sözümüz ise ehli vakıflarla ilgili. "Suphanallah!" dedim, konuyu saptırma, vakıfların hepsi şer'an hayrî vakıflardır. Vâkıfın yakınlarına verdiği sadaka-i câriye, sevap elde etme açısından yabancıya verdiği sadaka gibidir. Vakfı, ehli ve hayrî diye taksim etmek mürekkebi kurumamış yeni ve hükmi bir ıstılahtır. Bu ayırımın terimleşmesi Memlûkler devrinde, vakfın ehli ve diğerleri şeklinde taksim edilmesine dayanmaktadır; Makrîzî'nin eserinde şerhedildiği gibi. Onlar ehli vakıf derken, yabancı haricinde, vâkıfın zürriyetinden himayesi altında olan bir kimseyi kastediyorlardı. Önünde yazmalar var, o dönemdeki vakfın üç çeşidini izah etmeye ihtiyaç yoktur. Malumdur ki vakfın kesintiye uğramaksızın hayır cihetine vakfedilmesi çoğunluğun nazarında vakfın sıhhat şartlarındandır. Hâlbuki vâkıfın zürriyeti, kölelerinin ya da hizmetçilerinin zürriyeti kesintiye uğrayabilecek niteliktedir. Bu sebeple vâkıf, vakfın şartnamesinde vakıftan yararlanacak kişileri söyledikten sonra, "sonra vakfın gelirleri diğer hayır hizmetlerine harcansın" der. Vâkıfın zürriyetinin kesintiye uğraması ile gelirleri hayır cihetine harcanan her vakıf hayrî vakıf olarak isimlendirilir. Bu sebeple dediğimiz gibi, "ehli vakıf" yeni bir ıstılahtır, ehli vakfın hayrî olmadığı ve sevap getirmedeği şeklinde bir manası yoktur.

Denildiği gibi ehli ve hayrî vakıfların farklı hükümlerinin olduğu iddiasının şer'an bir karşılığı olmadığı böylece netlik kazanmıştır, hepsi hayrîdir, teknik olarak ehli vakfın malı aynı zamanda hayrî cihetedir. Kim ehli vakfın ilgası için çaba sarf ederse aynı anda yakın zamanda elde edilecek ve ileriki zamanlarda elde edilmesi muhtemel iki hayra da engel olmuş olur. Ehli vakıf diye adlandırılan vakıflar olmasaydı camiler, mescidler, enstitüler, hastaneler, barınaklar ve yardıma muhtaç kimseler kesintisiz yardıma ulaşamayacaktı. Hatta sahabenin sünnet kitaplarında kayıtlı vakıflarının çoğu yeni dönemde "ehli vakıf" olarak adlandırılan vakıflardandı.

Sonra ona Mısır'ın âlimi Leys b. Sa'd'ın Kâdi İsmail b. Elyesa'yı vakıf meselesi sebebiyle nasıl yargıdan uzaklaştırdığını⁶⁰ hatırlattım ve ona, Kindî'nin Mısır'ın kadılarının tarihini anlatan kitabından Leys'in, sahabe vakıfları hakkında senedi ile naklettiği rivayeti gösterdim. Vâkıfın, vakfın tescili esnasında hâkim tarafından kabul edilen şartlarını ihlal caiz değildir. Şart koşmak, vakfedilen malın asıl sahibi olan vâkıfın işidir. Vâkıfın şartlarını toplumun menfaati açısından beğenmeyen kimse, kendi mallarını hâkimlerin kabul ettiği ve toplumun menfaatine daha uygun olduğunu düşündüğü şartlar ile vakfetsin, onun buna hakkı vardır, ancak kimsenin, başkasının malları üzerindeki hakkını hayatta ya da öldükten sonra ihlal etme yetkisi yoktur. Sanırım meselenin şer'î yönünü belirlemek açısından bu özet kâfidir.

Garipsedi ve sustu, sonra, "açıklamaya devam et" dedi.

Dedim ki: Meseleye ulusal çıkaralar açısından bakılacak olursa, ehli vakıfların ayları vakfın gelirlerindeki tasarruflarında (dahi) başarılı olmayan hak sahiplerine verilirse, bu malların akibeti pınarın bu aziz damlasını harcamaya doymayan tefecilerin eline düşmek olur ve bundan simsarlar hariç kimse razı olmaz. Hangi vatansever, vatanla ilgili malvarlıklarından vatana harcanacak hayrın, yanlış yönetilmiş olması sebebiyle vatanın menfaatinden başkasına harcanmasına ve bu mallarda bir sorun ortaya çıktığında da her daim bu sorunun çözümünde yardım edilmesinin istenmesine razı olur? Bunu (bu şekilde yaşanan aksaklıkları) büyük göle (Karun Gölü) yakın el-Azab'da çok gördüm. Özgür bir ruha, malların yeni sahiplerine nasıl intikal ettiğini bilmek acı verir. Böyle bir sorun vakıflar kaldırılmadan önce de vardı, peki ehli vakıfların kaldırılması kararlaştırıldıktan sonra durum nasıl olacaktır?

Vakıf sebebiyle hak sahiplerinin tefecilere olan borçlarının artmasının ehli vakıfların ilga edilmesi için sebep olarak gösterilmesine gelince, bu güneş ışıklarını el ile tutmak gibidir. Çünkü şer'an vakfın ya da gelirlerinin teslim alınmaksızın rehnedilmesi caiz değildir. O zaman burada suç, vakfın hak sahiplerine, sahip oldukları malı rehin vermelerini mümkün kılan kanundadır, şeriat böyle bir sorunun kaynağı olmaktan beridir.

60 Leys b. Sa'd'ın Kâdi İsmail b. el-Yesa el-Kindî'yi görevden aldırmasının sebebi Kâdi İsmâil'in Ebû Hanife'nin görüşleri doğrultusunda vakıfları iptal ettirmesidir. Leys b. Sa'd bu davranışı sünnete ve sahabe tatbikatına muhalif gördüğü için Halife Mehdi Billah'a şikayet ederek İsmâil b. el-Yesa'ı görevden uzaklaştırmıştır. (Bkz. Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara, 2003), XVII/165.)

Gelirleri yönetmekte başarısız olmuş bir kimseye gelir sağlayan malların asıllarının teslim edilmesini teklif etmek oldukça abes bir teklifi gündeme getirmek demektir. Böyle bir tahakküm çok komik ve değersizdir. Velev ki vakfı ilga etmenin gereği vakıfta hak sahibinin sefihliği olsun, böyle bir gerekçe ancak mirasta geçerlidir, vakıf için geçerli değildir. Bu utanılası ve komik bir tahakkümdür.

Hak sahiplerine gelince, vakfedilmiş malların aylarını elleriyle kısa bir sürede tefecilere teslim etmeleri halinde maddeten bir şey elde edemezler. Sonra da kendilerini malına kötü davranıp derin bir sefaletе düşmüş kişi ile kıyaslarlar. Bütün bunlar uzun bir izahata ihtiyaç duymayacak açıklıktadır fakat bu fikir her şeyden önce vatansever düşünürlerin dimağında olgunlaşmaktan uzaktır. Muhakkak yakın tarihte birçok örnekleri vardır, tarihte gözden kaçırılmaması gereken ulemeden ve din adamlarından pek çok kimse vardır ki, bu düşünceye (aile vakfının mallarının hak sahiplerine teslim edilmesine) itibar etmemişlerdir. Çünkü tarihi örnekler çarşısı Kur'an'ı Kerim'in hidayet yollarındandır. Osmanlı tarihinin derinliklerinde de aile vakıflarına dair örnekler vardır. Bu aziz katar, şerhe ihtiyaç duymayan kadim kardeşlik bağları ile Osmanlı devletine kadar uzanır. Bunun koşulları tarif edilmiştir ve tecrübe edenler arttıkça karşılaşılacak sorunları da bilinir.

Bazı Fransız büyükelçileri Osmanlı Devleti'nde Osmanlı İslahat tarihi hakkında kitap yazdılar, bu kitap öyle resmi belgeler içeriyordu ki, halkın bu belgeleri böyle bir kaynağa ulaşmaksızın görmesinin imkânı yoktur. Bazı Osmanlı yazarlar, Osmanlı Devleti'ndeki anayasa ilanının ilk zamanlarında bu eseri tercüme ettiler. Bu şekilde biz de geçtiğimiz asırda ve yaşadığımız yüzyılda, Avrupa devletleri ve Osmanlı arasında İslahat noktasında kabul ve reddedilen yönleri görmüş olduk. Eğer Avrupa devletlerinin önergeleri içerisinde Rum, Ermeni ve Bulgarların yararı ile ilgili teklifler görsek mesela, bunu çok da garipsemeyiz. Çünkü Avrupalı devletler ve söz konusu topluluklar arasında mezhepsel bağlantılar ve siyasi menfaatler vardır ve bu onları böyle bir önergeye iter. Fakat biz Osmanlı Devleti'ne sunulan önergede gizliden vakıfları ilga etmeyi ve vakıflara ait malların ve arazilerin ümmetin mülkleri olarak kabul edilmesini görürsek burada biraz durur bu önergeler ile hangi gayeyi hedeflediklerini sorarız ve tamamen İslami bir konudaki bu isteklerinde vakıfların maslahatını açıklamalarını isteriz.

İyi biliyoruz ki, fethettikleri günden itibaren Osmanlı hilafetinde vakfedilmemiş bir karış yer yoktur. Eğer vakıflar ilga edilirse Batılılar için başkentte ve diğer şehirlerde istedikleri yeri ele geçirmeleri ve istedikleri binayı inşa etmeleri kolaylaşır. Üstelik vakıf İslam beldelerinin çoğunda İslâm'ın bütçesidir. Eğer ilga edilir ve yardımları kesilirse camilerin, mescidlerin, medreselerin, enstitülerin, barınakla-

rın, hastanelerin, yoksullara yardım edenlerin ve diğer hayır işlerinin düzenleri çok hızlı bozulur. Böylece İslam ülkelerinin kapıları Müslümanlara tuzak kuracak kimselerin sızmalarına ve Müslümanların dinlerine ve dünyalarına yönelik çeşitli hilelerine açık kalır. Çünkü vakıflar olmasa, zenginlerin mallarından bir kısmını ibadet, ilim ve yardım işlerine harcamak gibi bir alışkanlıkları yoktur. Allah subhanehu Müslümanları dinlerinden uzaklaşma şerrinden korusun, Müslümanlara yardım etsin, tuzak kuranların tuzaklarını da boyunlarına dolasin.

Mezkûr kitapta bütün açıklığı ile bulduğumuz üzere bu tür önergeler Osmanlı Devletinde siyasetçilerden sadır olmuştur. Bu siyasetçiler önergelerini mecburiyetten ortaya koymuş şekilde görünmüyorlardı bilakis bu önergeler kendi düşünceleri gibi gözüküyordu. Bu kitapta Osmanlı ile ilgili nice örnek gördük, buna ulaşmak gerçeklerin kanıtlanmasında doğruya ulaşma azminde olan bir kimse için zor değildir. Bu konuda söz uzun ve geniştir. Sonra dedim: Madem konuştuğumuz meselede dikkat çekmek istediğimiz husustan yeteri kadar bahsettim, böylece sözlerimi sona erdireyim

Bu ziyaretçi uzun bir süre başını öne eğdi ve sözüme karşılık olacak tek bir kelime söylemeksizin sustu, sonra kalktı, selamladı ve gitti. Kabul ettiği görüşün delillerinin kaynaklarını teyit etmek umuduyla gelmiş olsa da zannederim sözlerim etkisiz değildi. Benim Ebû Hanîfe'ye karşı derin saygım ve sıkı bağlılığım dolayısıyla, hüküm çıkarmada kullandığı delilleri sorgulamaksızın, ondan öncekilerin ve ona tâbi olanların görüşlerine bakmaksızın ondan gelen her görüşü sahipleneceğimi sandı. Eğer o şekilde olsaydım doğru hareket etmemiş, yanlış davranmış olurdum.

Benim bildiğim, faziletli ziyaretçi kararından vazgeçti ve konferans o vakitte Abbasi Revakı'nda yapılmadı, başka bir yerde yapıldı. Büyük üstad Şeyh Muhammed Haseneyn el-Adevî'nin (Allah Ona rahmet etsin)'nin kaleme aldığı faydalı risalesi gibi, büyük üstad allame Şeyh Muhammed Bahîr (Allah Ona rahmet etsin) de bu konuda faydalı bir kitap kaleme aldı. Ehlî vakıfla ilgili bu iddialar da böylece gömülmüş oldu. Ancak görüyoruz ki bugün yeniden dirilmekte, işlerin sonucu Allah'a kalmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Aile vakfının ilgası ile ilgili tartışmalara baktığımızda konunun temelinde vakıfların yönetiminde yaşanan sıkıntıların ve mali sorunların olduğunu görüyoruz. Vakıfların, devletlerin çok güçlü olduğu zamanlarda sayıca fazla olmalarına rağmen,

men bir sorun yaşamazken, siyasi ve ekonomik gücün azaldığı dönemlerde, sayısal bakımdan önceki dönemlerden daha az olmalarına rağmen ekonomik sıkıntı yaşamaları, bu sorunun bizzat vakıf kurumundan kaynaklanmadığı düşüncesine bizi yakınlaştırır. Yaşanan ekonomik soruna tarafların yaklaşımı da bu noktada önemlidir; taraflardan biri bu sorun sebebiyle vakıfların tamamen ilgasını düşünürken, diğeri sorunun yanlış yöneticiler sebebiyle yaşandığını iddia eder. Tarihsel süreçte toplumsal dayanışmada önemli bir rol oynamış vakıfların son dönemde yaşadığı bu sorunlar bize ikinci iddianın daha doğru olduğunu düşündürür.

Bu tartışmada dikkatimizi çeken ikinci nokta, aile vakıflarının bir hayır işi olup olmadığı sorunsalıdır. Bir hayrî vakıf, kuruluş aşamasında gelirinin ve menfaatinin fakirlere, yoksullara ve ihtiyaç sahiplerine hasredildiği vakıflardır. Aile vakıflarında fakirlerin ve ihtiyaç sahiplerinin en baştan vakıftan istifade etmesi vâkıfın bunu şart koşmasıyla mümkündür. Bir kimse vakfından yararlanacaklarda önceliği ailesine, ailesinin bir ferdine verebilir ancak aileden kimse kalmaması durumunda vakıf fakirlere tahsis edilir. Burada ilk başta fakirler için bir menfaat söz konusu olmasa da gelecek bir zamanda mümkün gözükmektedir. Zahid el-Kevserî'nin dediği gibi, normal şartlarda fakirlere ya da hayır cihetine malını bağışlama âdeti olmayan zenginlerin, bu şekilde de olsa hayra teşvik edilmeleri önemlidir. Kaldı ki aile vakıflarının bir sorun haline geldiği XIX. yüzyılda aile vakıflarının sayılarında azalma olduğu hatta vakfın ilk başta aile üyelerine hasredildiği tam aile vakıflarının tamamen kalktığı da iddialar arasındadır.⁶¹ Bir sonraki yüzyılda tartışmalar hala devam ederken durumun bundan daha farklı olduğunu düşünmek de anlamsızdır.

Aile vakıfları tartışmalarında ön planda olmayan ancak bizim açımızdan oldukça önemli gözükten bir diğer husus da Batılıların aile vakıflarının ilgası yönündeki çalışmalarıdır. Kuzey Afrika'da, Hindistan'da, Suriye'de ve Mısır'da tartışmaları alevlendiren Batılılar meseleye hak ihlali noktasından yaklaşmıştır. Özellikle Fransızlar, aile vakıfları sebebiyle kadınların mirastan mahrum bırakıldığı iddiasını ortaya atmışlardır. İslam beldelerindeki kadınların hakları adına bu derece endişeli görünen Fransızların tarihine baktığımızda, kadınların malları üzerinde tasarruf hakkına ancak XX. yüzyılın ortalarında sahip olduklarını görürüz.⁶² Hâlbuki İslam topraklarında kadınlar yüzyıllardır mülkleri ile vakıf inşa etmekteydiler.⁶³

61 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 46.

62 Emel Zeliha Cihan, "Modernleşme ve Kadın", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* VIII/1 (Ocak 2018), 274.

63 Çizakça, *İslam Dünyasında Vakıflar*, 34; Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, 49.

Öte yandan, İslam hukukunda vârisi malından mahrum etmek isteyen bir kimse-
nin bunu ancak hayatta iken yapması mümkündür; zira vefat ettiğinde hükmü
ancak malının üçte biri üzerinde geçerlidir. Hayatta iken yapılan tasarruflardan
bir kimseyi sorumlu tutmak mülkiyet hakkını ihlaldir. Yine bir kimseyi vasiyet
hakkından mahrum bırakmak da düşünülemez. Bu durumda bize göre, vakıflar
kanalıyla kadınların mirastan mahrum bırakılması, bir iddiadan fazlası değildir.

Kaynakça

- Adevî, Muhammed Haseneyn Mahlûf. *Menhecü'l-Yakîn fî Beyâni enne'l-Vakfe'l-Ehli mine'd-Dîn*. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhu, 1351.
- Alâvîn, Fedvî Erşid Alî. *el-Vakfu'z-Zürri ve Tatbikâtuhu el-Muâsıra*. Amman: Câmiatü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye el-Âlemiyye, 2011.
- Aşûb, Abdülcelil Abdurrahmân. *Kitabü'l-Vakf*. Mısır: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2000.
- Bahît, Muhammed. *el-Mürhefâtü'l-Yemâniyye fî Unuki men Kâle bi-Bulâni'l-Vakf ale'z-Zürriyye*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1344.
- Bahît, Muhammed. *Nizâmu'l-Vakf ve'l-İstidlâlu aleyh*. Kuveyt: el-Vai'l-İslâmî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. I-X Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûki İslâmiyye ve Istilahâtü Fıkhiyye Kâmûsu*. I-VIII Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Cihan, Emel Zeliha. "Modernleşme ve Kadın". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VIII/1* (Ocak 2018).
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında Vakıflar*. Konya: KTO Karatay Üniversitesi, 2017.
- Ebü Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebi Dâvûd*. I-VII Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Muhâdarât fi'l-Vakf*. Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1971.
- Feyyûmî, Ebû'l-Abbas Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Misbahü'l-Münir*. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Haccâvî, Ebü'n-Necâ Şerefüddîn Mûsâ b. Ahmed b. Mûsâ. *Zâdü'l-Müstakni' fi İhtisâri'l-Mukni'*. Riyad, ts.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Kitâbü'l-Kâfi fi Fikhi Ehli'l-Medîneti'l-Mâlikî*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî. *Cemheretü'l-Lüga*. I-III Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye-Faysal İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Alî el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. I-XV Cilt. Beyrut:

- Dâru Beyrut, 1955.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethü'l-Kadîr*. I-IX Cilt. Mısır: Matbaatü Meymeniyeye, ts.
- Kaya, Münir Yaşar. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlâtü'l-Kevserî*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. "محادثة قديمة حول الوقف للأهلي". *Makâlâtü'l-Kevserî*. 190-197. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyeye, ts.
- Köprülü, Fuad. "Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti". *Vakıflar Dergisi* 1 (1938).
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *Muhtasarü'l-Kudûrî fi'l-Fıkhî'l-Hanefî*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvî'l-Kebîr fi Fıkhî Mezhebi'l-İmami's-Şâfiî*. I-XVIII Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-Sahîh*. I-V Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Naci, Hüseyin. "Vakfa Dair Bir Tedkik". *Dârü'l-Fünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası* 2/12 (Rebiulevvel h 1431).
- Nesâî, Ebü Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenü Nesâî*. I-X Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XVII. Ankara, 2003.
- Öztürk, Nazif. "Batılılaşma Döneminde Başlatılan ve Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Bir Uygulama". *Diyanet İlmi Dergi* XXVIII/4 (Aralık 1992).
- Öztürk, Nazif. *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Öztürk, Nazif. "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıfların Üzerindeki Etkileri". *Journal of Islamic Research* 1/8 (K 1995).
- Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ahkâmu'l-Vasâyâ ve'l-Evkâf*. Beyrut: ed-Dârü'l-Câmiyye, 1982.
- Tarâblusî, Burhanüddîn İbrâhim b. Mûsâ. *Kitâbü'l-İs'âf fi Ahkâmi'l-Evkâf*. Mısır: Matbaatü Hindiyeye, 1902.
- Yediyıldız, Bahaeddîn. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XLII. İstanbul, 2012.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühü*. I-X Cilt. Şam: Darü'l-Fikr, ts.
- "Âl-i İmran 3/92", ts.